

Розділ 3

Збереження культурно-історичного досвіду українства: літературно-мистецький вимір

Ніна Авер'янова

Микола Гоголь: системне бачення культуротворчих процесів у добу націєтворення

В статті окреслено місце Миколи Гоголя в українсько-російському культурному діалозі. Проаналізована художньо-образна система його творчості.

In the article the role of Nikolay Gogol in the dialog between Ukrainian and Russian cultures is shown. It is also analyzed the concept of artistic images of Nikolay Gogol.

В кінці XVIII – першій половині XIX ст. значно зріс інтерес російського суспільства до України, її історії, етнографії, народної творчості. Завдяки трактату «Історія Русів», працям М. Цертельєва, Д. Бантиш-Каменського, М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича, М. Максимовича, Й. Бодяньського, І. Срезневського, М. Костомарова, П. Куліша, Т. Шевченка Україна почала осмислюватись як самостійна філософська проблема (засобами науки та мистецтва). Талановиті твори митців, які писалися народною українською мовою, виробляли та укріплювали нове ставлення до неї. М. Грушевський підкреслював, що на той час до української мови почали ставитися набагато серйозніше, як до найбільш повного вираження українофільських симпатій, як до найкращого засобу спілкування зі своїм народом, своїми земляками [5, 311]. Важливо, що діячі української культури займалися не лише описом історичних подій, вони осмислювали, усвідомлювали та аналізували їх, намагалися виокремити специфічні риси українців на відміну від поляків і росіян. На українську суспільну думку зазначеного періоду вплинули і праці Й. Гердера, який вказував на націєтворчу роль мов, фольклору, народних звичаїв, побуту селянства. Твори Гердера давали підставу навіть еліті колоніальних і постколоніальних країн відчувати гідність, впевненість, право на пошуки шляхів реалізації ідей національної держави, відстоювання своєї окремішності та самобутності. Все це мало величезний вплив на кристалізацію української національної ідеї першої половини XIX ст., на зміцнення національної самосвідомості українців.

Інтерес російського суспільства до України пов'язувався і з суто прагматичними цілями, адже Російська імперія жваво цікавилася новими територіями на своїх південних і південно-західних кордонах.

Розвиток української культури XIX ст. відбувався в контексті європейської течії романтизму, яка була загальносвітовим культурницьким рухом. Головними світоглядними орієнтирами романтизму стали думки та почуття окремої, самотньої, розчарованої в житті та зануреної у свої почуття особистості, а також зневіреної у розумності існуючого світу. Характерною рисою романтизму було звернення романтиків до минулого свого народу, до його історії з яскравим виявом ідеалізації; романтична ієрархія сфер людської діяльності, коли на високий щабель було піднято ті, що найбільш тонко та адекватно, на думку романтиків, віддзеркалювали стан людської душі як найважливішої з усіх тем. Таким, на їхню думку, було мистецтво. Зазначений культурно-мистецький рух набув такої могут-

ної сили, що став системоутворюючим фактором загальнонаціональної консолідації для багатьох народів Європи, які стали усвідомлювати свою єдність насамперед як єдність національну. Це період народження багатьох націй, де мистецькі чинники були дуже важливими компонентами у процесі національної самоідентифікації. Тож закономірно, що саме XIX ст. уособлює імена «велетнів» культури, які формували в минулому (а нині символізують) духовно-світоглядні аспекти своєї нації, репрезентуючи її перед усім світом.

Домінантами українського романтизму був національно-визвольний рух, взаємини особистості з національною спільнотою, мотив «національної туги» та ін. В Україні романтизм відіграв значну роль у пробудженні національної самосвідомості (як на суспільному, так і на індивідуальному рівні), обґрунтуванні історичної самобутності українського народу, його «духу», культурних традицій, мови, літератури і мистецтва. Український романтизм розвивався під впливом антикріпосницького й антисамодержавного руху.

Українська тематика широко розгорнулася і в творчості Миколи Гоголя, який блискуче зумів поєднати російську літературну мову з елементами українського побутового, народно-пісенного і фольклорного мовлення. На даний час існує величезна кількість публікацій як про особистість Миколи Гоголя, так і про його творчість. Це пов'язано з тим, що праці Гоголя настільки сповнені багатством значень і глибиною філософсько-релігійного змісту, що й до цього моменту залишаються невичерпними. Для розкриття їхньої багатоаспектної суті необхідно використати весь накопичений у сферах соціокультурної антропології, культурології, літературознавства та релігієзнавства досвід. Окрім цього, велике значення має широке коло досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених, які ґрунтовно аналізували не лише творчість Гоголя, а й весь художньо-літературний процес першої половини XIX ст.

Українська мова, народна художня творчість, побут, звичаї українців супроводжували Гоголя з дитячих років. Саме на їхньому ґрунті формувалася творча особистість великого письменника, українця за походженням. Творчість Миколи Гоголя увібрала в себе піднесено-патетичне і трагічне сприйняття буття, космічне світовідчуття і тяжіння до містичного. Звідси спостерігається близькість його творів до старої інтермедії, вертепної драми, побутового анекдоту, бурлеску. У нього органічно сполучалися побутові реалії і фантастика, гротеск і сюрреалістичні засоби. Цей синтез у творчості митця – нова художня якість. Складні взаємини між українською та великоруською тра-

дицією, що модифікували одна одну, обумовили суперечливо-гармонійне поєднання різнорідних етнокультурних елементів у творчості митця. В. Перетц зауважував: «По природе своего духа и творчества он был чужд великорусской литературе. Он, как показывает анализ его первых повестей, скорее является в них художником-завершителем предыдущего периода развития малорусской литературы, нежели начинателем новой, общерусской» [7, 2].

Етнічна свідомість Миколи Гоголя була безсумнівно українською. Перший період творчості письменника засвідчує його палку любов до України, її людей, мови, побуту, фольклору, які виявили суттєвий вплив на загальну художньо-образну систему творів Гоголя та сприяли створенню його оригінального письменницького стилю. Особливо виразно це прозвучало у творах на українську тематику («Вечера на хуторе близ Диканьки», «Миргород»), де звучали нотки романтики й зачарування українським світом. Через сюжети, що взяті були і з реального життя, і з фольклору, він показував своєрідну й самобутню культуру українців, це були сюжети, в яких виражалися архетипи національної культури, глибоко закорінені в українському бутті. Українська ж дійсність насправді була трагічною, адже вся країна перебувала під кріпацьким ярмом, а по Російській імперії блукали «мертві душі». Цю сумну реальність до читача згодом доніс Тарас Шевченко. Оскільки він зростав у атмосфері, де живими були спогади про гайдамаччину і на собі відчув злиденне життя селян-кріпаків, то Шевченко швидко визначився зі своїми політичними уподобаннями: ненавидів національну і соціальну залежність, яку несла Російська імперія. Тому і побут, і традиції, і історія України поставали у Шевченка не лише в якості національної романтики, захоплення та ідеалізації козаччини і гетьманства, а найперше, вони були репрезентовані світоглядними образами України й українців з втіленням ідей свободи та національних ідеалів. Історична і народна теми стали провідними у творчості Шевченка. Його твори і образотворчого мистецтва, і поезії закликали до національного та соціального визволення, стверджували національну і культурну самобутність українства, своєрідність історичного шляху. Він став носієм і каталізатором національного поступу українства. Саме Шевченко сконденсував ідеї свободи і національного визволення в українську національну ідею. Важливо й те, що Тарас Шевченко всім довів – геніальну поезію і прозу можна писати українською мовою. Українськість, до якої зверталось багато письменників того часу, має бути виражена виключно рідною мовою – Шевченко прийшов до цієї думки раніше, ніж інші митці.

Микола Гоголь для російської публіки відкрив поетичний образ України, яку він відчував як художник з душею, що з особливою наснагою озивалася на пісню, природу і культуру рідного краю. Чимало лексико-граматичних українізмів зустрічається і в його творах, де йшлося виключно про буття Росії та в публіцистично-наукових статтях. Цікаво те, що навіть за часів Радянського Союзу (1952 р.) зустрічалися такі зауваження: «Гоголь был украинцем, писал много об Украине, любил её историю, но писал по-русски. Один исследователь языка Гоголя установил, что синтаксический строй русской гоголевской речи – является чисто украинским» [8, арк. 3]. З цієї нагоди згадуються слова Євгена Сверстюка, що якби Микола Гоголь жив у ХХ ст., за часів Радянського Союзу, то він обов'язково був би ув'язнений КДБ як український буржуазний націоналіст. Звичайно, російськомовність творів Гоголя не може бути вирішальним чинником при визначенні його

світогляду і ментальності, адже ми добре знаємо, що вибір мови спілкування зі своїми читачами не завжди добровільний. У визначенні світогляду багато що залежить від способу мисленнєвого структурування, від стилю світосприйняття, специфіки людського буття, культури. У процесі формування будь-якої думки кожна людина використовує певні метафори, образи, символи, які притаманні лише її етнічності.

Звичайно, для молодого Гоголя імперська столиця, з її яскравим розквітом літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, була сильним магнітом, але, перебуваючи в Росії, він не поривав зв'язків із Україною. Письменник часто зустрічався з М. Максимовичем і Й. Бодяньським, вони співали разом українських пісень, талановитим виконавцем яких був Гоголь, багато говорили про Україну та народні пісні, надруковані Максимовичем. Роздумуючи над специфікою українських і російських пісень, Микола Гоголь протиставляв милозвучність, веселість, життєдайність українських пісень одноманітним, понурим і сумним російським пісням: «Русская заунывная музыка выражает, как справедливо заметил М. Максимович, забвение жизни: она стремится уйти от неё и заглушить все дневные нужды и заботы; но в малороссийских песнях она слилась с жизнью: звуки её так живы, что кажется, не звучат, а говорят – говорят словами, выговаривают речи, и каждое слово этой яркой речи проходит душу» [2, 55]. В цей же час молодий письменник намагався переїхати до Києва, де мав намір працювати на кафедрі історії в університеті Св. Володимира. У своїх листах із Петербурга до Михайла Максимовича, майбутнього ректора Київського університету, в 1834 р. він писав: «Я хочу непременно завести домком в Киеве» [6, 116]; «Хотел даже ехать осенью непременно в Гетманщину... Душа сильно тоскует за Украиной...» [6, 116]; «Разведывай, есть ли в Киеве продающиеся места для дома, если можно, с садиком и, если можно, где-нибудь на горе, чтобы хоть кусочек Днепра был виден из него» [6, 117]. Нотки суму, печалі та відданості Україні звучать і в словах Гоголя, де він називає Україну «нашою» – «ради нашей Украины» [6, 115]. Епістолярна спадщина митця демонструє ті почуття, що переповнювали Миколу Гоголя, вона не залишає сумнівів щодо його художньої емоційності, любові, патріотизму й поваги до української землі.

Тоді ж Гоголь зацікавився історією України, адже для утвердження факту існування самобутньої української мови і культури, вирішальну роль відіграло відтворення національної історії, саме героїчні сторінки історії власного народу наповнюють глибоким змістом сучасність. Микола Гоголь, вивчаючи історію своєї батьківщини, знайомився з різноманітними українськими історичними та фольклорними джерелами. Історичні розвідки митця втілилися у відомій повісті «Тарас Бульба», де письменник майстерно відтворив національні риси українців, їхній духовний світ, ментальність, а також у статті «Взгляд на составление Малороссии». В ній Україна була представлена як спільнота, що переважно складається з корінних жителів південної Росії, а особливості українського характеру Гоголь пояснює історичною бікультурністю, адже тут поєднуються азіатські та європейські первні. Козаки, на думку письменника, – це народ, в якому можна було побачити «...зародыш политического тела, основание характерного народа, уже вначале имевшего одну главную цель – воевать с неверными и сохранять чистоту религии своей» [4, 54]. Така характеристика українців була написана не

стільки рукою історика, а, найперше, рукою художника, який прагнув зазирнути у внутрішній світ українського люду, збагнути логіку його думок та вчинків. Це сприяло подальшому розвитку національної самосвідомості українців, повазі до власних культурно-історичних надбань.

Микола Гоголь мав специфічне художнє мислення, воно різнилося своєю яскраво вираженою візуальністю, «картинністю». Письменник мав унікальний дар словесного живописання – схоплення специфіки моменту і живої стихії життя. Проникаючи у внутрішню суть подій і явищ, використовуючи алегорії й метафори, символи і асоціації, Гоголь засобами художнього слова передавав галерею картин побутового жанру («Вечера на хуторі близ Диканьки», «Миргород»). Втілення духовного й ідейного змісту, історичної пам'яті та свідомості українського народу демонструють історичні картини-описи «Тараса Бульби». Письменник досконало зображав портрети своїх літературних героїв, які описував з такою майстерністю і живістю, що ми нібито бачимо їх наочно («Мертвые души», «Ревизор»). Особливу роль в його творах відігравала природа, картини якої несуть яскраві образи реального українського живописного пейзажу.

Микола Гоголь тонко розумів образотворче мистецтво, як минулих епох, так і сучасне йому мистецтво, цінував народний живопис. Цій темі він присвятив ряд праць («Скульптура, живопись и музыка», «Об архитектуре нынешнего времени», «Последний день Помпеи (Картина Брюллова)»). Праця «Скульптура, живопись и музыка» доводить особливе, рівноцінне ставлення митця до кожного з видів мистецтва. Він не надавав перевагу одному, чи іншому виду, для нього вони були «три чудные сестры», які існують для прикраси та досконалості світу, «без них он бы был пустыня» [4, 19]. Хоча, як відомо з історії, Аристотель, наприклад, надавав перевагу поезії, на відміну від Платона, котрий недооцінював її як вид мистецтва, а визнавав лише військову і миролюбиво-діяльну музику. Гегель підкреслював значущість живопису в порівнянні з іншими видами образотворчого мистецтва, бо саме в його творах, вважає Гегель, ми бачимо «...те, що діє і діяльне в нас самих» [1, 161]. Проте як вид мистецтва живопис поступається поезії та музиці, адже може зафіксувати лише одну мить буття. «Чувственная, пленительная скульптура внушает наслаждение, живопись – тихий восторг и мечтание, музыка – страсть и смятение души» [4, 21], – такі емоційно-піднесені порівняння, з одного боку, продовжували формувати оригінальний мовний стиль Миколи Гоголя, а, з іншого, утверджували рівноправність і значимість всіх видів мистецтва.

У статті «Об архитектуре нынешнего времени» Микола Гоголь визначив архітектуру як «летопись мира: она говорит тогда, когда уже молчат и песни, и предания, и когда уже ничто не говорит о погибшем народе» [4, 77]. Він охарактеризував етапи розвитку історії світової західної (античної, романської, готичної, архітектури епохи Відродження, класичної та еkleктичної) і східної (єгипетської, візантійської, арабської, індійської) архітектури. Особливе значення Гоголь надавав архітектурі готичного стилю, вважаючи, що саме вона справляє надзвичайне враження на людину. Не виключено, що таке ставлення митця до готики пов'язано з містицизмом, адже при зведенні соборів у готичному стилі (а їхні розміри були такими, що в середині могло розміститися все населення міста) кожному його елементу надавалося символічне значення, відповідно до метафоричної мови Нового Завіту. Саме

нова конструкція зведення готичних споруд давала можливість прорізати стіни величезними вікнами, прикрашати їх вітражами і надавати будівлі немислимої доти висоти. Крім цього, в готичному мистецтві часто зустрічалися містичні зображення фантастичних і химерних створінь. Микола Гоголь у своїй праці торкнувся багатьох важливих питань, які турбували професійних архітекторів: наслідування в архітектурі природних форм, досягнення гармонійних поєднань в архітектурних ансамблях за рахунок контрастів, врахування особливостей місцевості для будівництва міст (особливу увагу Гоголь пропонував звертати на різницю забудови горбистої і рівнинної місцевостей). Письменник достатньо професійно за змістом, в яскраво-емоційній формі, виклав свої судження щодо питань теорії і практики архітектури.

Статтю «Последний день Помпеи (Картина Брюллова)» Гоголь почав нестандартно: «Картина Брюллова – одно из ярких явлений XIX века. Это – светлое воскресение живописи...» [4, 107]. Він, на відміну від своїх сучасників, які давали лише інформацію про картину та описували її, намагався показати особливості художнього стилю Карла Брюллова. Гоголь протиставляв творчість великого митця творчості його попередників, що було поодиноким явищем у тогочасній критиці. Більша частина статті – розповідь про досягнення живописця, саме на це автор орієнтував читача. Микола Гоголь почав свою рецензію не з сюжету, не з теми картини, а з того, що на самому початку найбільше вражало глядача – живописна свобода, майстерність, яскрава палітра колориту художника. Письменник і глядачі одностайно підібрали слово для визначення творчості Брюллова – «геніально». Як відомо, Карл Брюллов був непересічною особистістю, варто лише згадати про те, що він дозволяв собі суперечити навіть російському царю Миколі I. На думку Гоголя, Брюллов випередив своїх сучасників у професійно-мистецьких пошуках, адже не лише він йшов до прийомів «живого колориту», проте саме Брюллов був незрівнянно сміливішим у своїх творчих експериментах: «Видимое отличие или манера Брюллова уже представляет то же совершенно оригинальный, совершенно особенный шаг. В его картинах целое море блеска. Это его характер. Тени его резки, сильны; но в общей массе тонут и исчезают в свете. Они у него, как в природе, незаметны. Кисть его можно назвать сверкающею, прозрачною. Выпуклость прекрасного тела у него как будто просвечивается... Его кисть остается навеки в памяти» [4, 112–113]. Гоголь сміливо стверджував, що Брюллов сучасний живописець, із захопленням порівнював його картину з оперою, бо лише опера «...есть действительно соединение тройственного мира искусств: живописи, поэзии и музыки» [4, 114].

Звичайно, таку оцінку художньої роботи Брюллова могла дати людина, що добре розуміється на питаннях мистецтва, якій цікаві, доступні та зрозумілі поняття колориту, пластичної форми, композиції, лінійної і повітряної перспективи. Не малу роль в цьому зіграло спілкування Гоголя з художниками О. Венеціановим, А. Мокрицьким, його заняття в Петербурзькій Академії мистецтв, образотворча практика під час навчання в Ніжинській гімназії. Наприклад, у Великосорочинському літературно-меморіальному музеї Миколи Гоголя й досі зберігаються малюнки письменника, виконані його рукою. Все це засвідчує професійне розуміння Гоголем нових мистецьких надбань, які ставило перед художниками XIX ст.

Отже, Микола Гоголь був надзвичайною людиною, його особистість в українсько-російському культурному діалозі залишається непересічною. Субстрат мистецтва, мови, філософії Гоголя були українськими. Його гумор і моральні життєві позиції, які він впровадив у російську літературу, зародилися на національному ґрунті. Як митець, Микола Гоголь досяг надзвичайних успіхів, на основі його творчості сформувалися майбутні російські реалісти й сюрреалісти, натуралісти й модерністи. І як це часто буває з геніальними людьми, його супроводжували нерозуміння з боку оточення (навіть найближчого), самотність, відчува-

лася суперечливість його вдачі. Проте все життя Миколи Гоголя чітко відповідало словам: «...едва есть ли высшее из наслаждений, как наслаждение творить» [3, 254].

1. Гегель Г. Лекции по эстетике: В 2-х т. – СПб, 1999. – Т. 2. – 603 с. 2. Гоголь Н. В. Выбранные места из переписки с друзьями. – М., 1993. – 399 с. 3. Гоголь Н. В. Избранные статьи. – М., 1980. – 332 с. 4. Гоголь Н. В. Собрание сочинений в семи томах. – Т. 6. – М., 1986. – 543 с. 5. Грушевский М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 400 с. 6. 3 листів Миколи Гоголя до Михайла Максимовича // 3 іменем Святого Володимира: У 2 кн. Кн. 1. – К., 1994. – 398 с. 7. Перетц В. Гоголь и малорусская литературная традиция. – СПб., 1902. 8. Центральный державный архив-музей литературы та мистецтв України (ЦДАМЛМ України). – Ф. 611. – Оп. 1. – Спр. 7.

Олександр Антоненко

Творча діяльність ансамблю пісні і танцю «Запорожці» як фактор збереження та популяризації традицій козацької культури

В статті аналізуються активні перетворення у мистецькому середовищі України, а також висвітлюється творча діяльність ансамблю пісні і танцю «Запорожці», що віддзеркалює історію, традиції, світогляд і культуру козацької доби.

In the article the active transformations in the artistic sphere of Ukraine are analyzed as well as the creative activity of the ensemble of song and dance «Zaporozhtsy» is shown, in which history, traditions, consciousness and culture of the Cossack's time are reflected.

Процеси державотворення, що відбувалися в Україні на початку 90-х рр. ХХ ст. спричинили активні перетворення й у мистецькому середовищі молодшої країни. Незважаючи на загалом негативні тенденції, пов'язані із закриттям палаців культури, зникненням багатьох творчих колективів, скороченням штатів філармоній, падінням інтересу в суспільстві до професійного академічного мистецтва та ростом популярності низькоякісної поп-продукції, вітчизняні культура та мистецтво отримують потужний поштовх до національного самоствердження. Стрімкими темпами в цей час розвиваються «саме ті види мистецтва, що кореняться в предковічних народних традиціях і уособлюють найяскравіші прояви української духовності» [7, 3]. На хвилі національного піднесення початку 90-х рр. ХХ ст. в Запорізькій області з'являється колектив, що уособлює собою пам'ять про яскраві сторінки історії країни.

Об'єктом дослідження є музична культура Запорізької області. Предметом дослідження обрано творчу діяльність ансамблю пісні і танцю «Запорожці» в контексті популяризації та збереження традицій козацької культури. Метою дослідження є аналіз творчої діяльності ансамблю «Запорожці», вектор якої спрямований на популяризацію та збереження традицій козацької культури.

Святування у 1992 р. 500-річчя виникнення козацтва на Запоріжжі стало вагомим чинником відродження національної культури. Так, в червні того ж року тодішній голова Запорізької облдержадміністрації В. Дем'янов видав наказ про створення при обласному козацькому товаристві «Запорізька Січ» ансамблю козацької пісні «Запорожці». На початку своєї діяльності колектив мав статус аматорського та існував, спираючись на підтримку облдержадміністрації й спонсорську допомогу заводів «Мотор Січ» та «Запоріжтрансформатор», які взяли на себе частину витрат по утриманню ансамблю як співзасновники.

Біля витоків колективу стояла один з провідних представників хорової культури Запорізької області кінця ХХ – початку ХХІ ст. Ірина Лічманова-Орел. Творча діяльність хормейстера на посаді художнього керівника ансамблю «Запорожці» та архієрейського хору Свято-Покровського собору стала яскравою сторінкою хорової культури Запорізької області часів незалежної України. Випускниця ди-

ригентсько-хорового відділу Київської державної консерваторії ім. П. Чайковського вона отримала блискучу школу у відомих майстрів хорової справи професора П. Муравського та доцента А. Захарова, яка стала об'єктивною передумовою її професійної творчої діяльності.

До створеного І. Лічмановою-Орел при обласному козацькому товаристві «Запорізька Січ» ансамблю козацької пісні «Запорожці» увійшли хор камерного складу (понад 20 виконавців) та інструментальний ансамбль (8 виконавців). Глибоке розуміння хорової справи та вишуканий художній смак керівника забезпечили успіх у творчій роботі. Від початку своєї діяльності колектив освоїв широкий репертуар, який охоплював лише хорові обробки українських народних пісень та заявив про себе тисячам глядачів [2]. Активна концертна діяльність та широка популярність ансамблю яскраво відображала бажання населення регіону до національного самоствердження в перші роки української незалежності.

Однак, постійне утримання якісного складу виконавців ансамблю на громадських засадах та низка питань, які вимагали вагомої фінансової підтримки (приміщення, транспорт, костюми, музичні інструменти...), стали непосильними козацькому товариству та спонсорським організаціям. Зважаючи на це, вже за рік ансамбль був поставлений перед фактом саморозпуску.

Враховуючи велику роль козацької спадщини у відродженні української національної культури та намагання скерувати її курс у напрямку всебічного розвитку, представник президента України в Запорізькій області Ю. Бочкарьов не погодився з таким станом справ та підтримав пропозицію козацького товариства про прийняття ансамблю до складу Запорізької філармонії чисельністю 52 особи» [2]. Відтак, із серпня 1993 р. при Запорізькій державній обласній філармонії ім. М. Глинки існує єдиний в Україні професійний козацький ансамбль пісні і танцю, першим художнім керівником та головним хормейстером якого була призначена І. Лічманова-Орел. Разом з нею колектив очолили відомі на Запоріжжі особистості, представники творчої еліти міста: Григорій Мосейко – керівник інструментального ансамблю та Юрій Критевич – балетмейстер.